

Poznatkové, teoretické a metodologické předpoklady výzkumu transformace sociální struktury československé společnosti

PAVEL MACHONIN

Ústav sociálně politických věd fakulty sociálních věd

Univerzita Karlova, Praha

Basic knowledge, theoretical and methodological premises of the research in transformation of social structure

Abstract: The article aims to explain the character and amount of accumulated knowledge about the history, present state and probable tendencies of the further development of social structure in post-Communist Czechoslovak society. The author finds that the dramatic past, equally dramatic present and only partially predictable future of this society does not easily allow the use of theoretical concepts and methodological approaches suitable for analysis of socially stabilized Western societies. He discusses theoretical concepts that he believes to be relevant for a research project of social transformation in Czechoslovakia and gives an outline of its methodological principles. Information about the research project is published elsewhere in this issue of the journal.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 3: 299-318)

Tento článek má z mého osobního hlediska blíže vysvětlit předpoklady, z nichž vychází projekt výzkumu transformace sociální struktury československé společnosti [Machonin, Matějů 1991]. Poznatkovými předpoklady rozumím rékapitulaci prozatím zformulovaných, převážně hypotetických znalostí o genezi, současném stavu a vývojových tendencích sociální struktury v naší zemi, teoretickými přehled obecných konceptuálních schémat, jež považuji za relevantní pro analýzu transformačního procesu, metodologickými stručnou úvahu o rejstříku metodologických přístupů, které jsou adekvátní povaze připravovaného výzkumu. Stranou ponechávám otázku poslání a významu výzkumu, jež se dostatečně objasňuje ve vlastním znění projektu.

1. Dosavadní poznatky o výchozím stavu transformace sociální struktury a jeho genezi

Na jiném místě [Machonin 1991] jsem publikoval úvahu o mimořádné složitosti a vnitřní heterogenitě kulturní a sociální struktury české, slovenské i československé společnosti, jak ji vytvořily dramatické osudy obou našich národů v průběhu devatenáctého, zejména pak dvacátého století. Zdůraznil jsem přitom, jak výrazně se takto komplikovaný tvar společenského uspořádání liší od jasně strukturovaných sociálních forem, v nichž žijí lidé v relativně stabilizovaných vyspělých západních zemích. Nyní bych chtěl tuto stále ještě dosti obecnou představu doplnit shrnutím dosavadních věcných poznatků o povaze probíhající transformace.

Transformace sociální struktury je složitý proces, který se jednoduše dá vyjádřit pouze v ideologicky pojatých výzvách nebo heslech (např. jako pohyb od

totalitární společnosti ke společnosti pluralitně demokratické, založené na tržní ekonomice nebo - v jiné verzi - jako pohyb od státního socialismu ke kapitalismu volné soutěže apod.). Pokud chceme při úvahách o transformaci vypovídat o sociální skutečnosti a o reálně možných tendencích jejího vývoje, musíme si položit několik vzájemně souvisejících otázek: odkud, z jakého stavu sociální struktury transformační proces započatý listopadem 1989 vychází, z jakého dlouhodobějšího sociálního procesu se výchozí stav zrodil, jaké faktické změny se ve společnosti odehrály mezi listopadem 1989 a dneškem (tj. počátkem roku 1991), jaké vývojové tendence aktuální společenský pohyb zahrnuje, jaký je stupeň pravděpodobnosti jejich realizace. Poněvadž o víceméně seriózním empirickém poznání sociální struktury můžeme mluvit - a to ještě s výhradami - jedině ve vztahu k období šedesátých let, zejména jejich druhé poloviny¹, musíme všechny poznatky usilující o odpovědi na otázky tohoto druhu považovat za předběžné, hypotetické a proto variantní.

Dosavadní sociologická diskuse o genezi sociální struktury příznačně pro konec osmdesátých let [Boguszak, Gabal, Matějů 1990, Machonin, Petrušek 1991] vedla k uznání faktu, že širším sociálně historickým rámcem pochopení výchozího bodu transformace je uznání existence dlouhodobé, "robustní" vývojové trajektorie, v níž se v Československu v několika vlnách prosadily vzájemně se podmiňující tendence k totalitární struktuře ekonomického politického a duchovního života společnosti a k redistributivně založenému rovnostářskému (přesněji "antivýkonovému") sociálnímu uspořádání. Nevyjasnilo se dosud plně, zda počátek takto charakterizovaného procesu je správně klást až do období po únoru 1948 (popř. po květnu 1945) nebo již do období po září 1938.

Přeměny, jež se v Československu realizovaly v období od konce třicátých do konce padesátých let, se nestaly dosud předmětem důkladnějšího sociologického ani sociálně historického rozboru², ačkoli právě ten by byl nejlepším východiskem úvah o tom, jaký byl přesně sociální obsah dlouhodobého vývoje, který byl dovršen koncem let osmdesátých. Existují však sociologické a sociálně historické práce o období šedesátých let, především pak o jejich druhé polovině³. Přesto, že jde o období slušně empiricky zdokumentované, existují rozdílné názory i na jeho sociální podstatu. Všechny doposud zveřejněné práce se shodují v tom, že od konce padesátých let do srpna 1968 (s krátkým dozníváním do roku 1969) došlo v Československu k dosti závažným změnám. Empiricky nejvíce doložená interpretace, vycházející z našeho výzkumu vertikální sociální diferenciací a mobility obyvatelstva ČSSR z roku 1967 a z hodnocení následného vývoje v období tzv. Pražského jara, charakterizuje toto období jako konflikt rovnostářsko-byrokratické sociální struktury s tendencí k vytváření výkonově založené (meritokratické) stratifikace a stále sílící tendencí k demokratické reformě

1) Srv. ["Československá společnost" 1990] a [Petrušek 1990], dále studii [Machonin 1990] a diskusi, na kterou odkazují v následujícím odstavci textu.

2) Určité vstupní údaje pro sociálně historické zpracování tohoto období shrnula nejúplněji studie [Kalinová, Průcha a kol. 1969], na jejíž přepracované znění se těšíme.

společnosti. Nevylučuje se možnost prosazení těchto reformních tendencí vnitřními silami, ta však vzhledem k vnějšímu zásahu nebyla historicky prokázána. Druhé hodnocení sice nepopírá empirická zjištění přesunů výkonově demokratického charakteru v průběhu šedesátých let, avšak hodnotí jejich význam skeptičtěji, v podstatě jako pomíjivý a beznadějný dílčí pokus totalitárně redistributivního systému o adaptaci na podmínky kulturních změn, které se odehrávaly v té době ve světě. Důležité přitom je, že oba tyto sociologicky relevantní názory jednak nepopírají existenci specifík vývoje v šedesátých letech, jednak se shodují ve zjištění svérázné symbiózy totalitárně byrokratického a redistributivně antivýkonového principu v utváření sociální struktury jako příznačné pro tzv. reálný socialismus. Tím se oba společně liší od sociologicky nezdůvodňovaných ideologických hodnocení tohoto období. Jedním z nich je interpretace v jazyce tzv. Poučení z krizového vývoje z roku 1970, která zamlčuje totalitární ráz sociálního systému a odsuzuje demokratizační tendence jako pokus o nahrazení vztahů "sociální rovnosti" restaurací kapitalistických poměrů. Na druhé straně běžná soudobá politická kritika "čtyřiceti let totalitního systému" zamlčuje nejen existenci reformních tendencí, ale hlavně specifický rys komunistické totality v Československu (a patrně nejen v Československu), kterým bylo právě její spojení s rovnostářskými, antivýkonovými prvky, aspoň dočasně výhodnými pro část pracující populace.

Vývoj, který následoval po sovětské okupaci Československa, tj. sociální přeměny sedmdesátých a osmdesátých let, byl popsán celou sérií statistických a sociologických šetření: dvěma censy, několika mikrocensy, dvěma speciálními šetřeními "třídní a sociální struktury" z let 1978 a 1984, mezinárodním srovnávacím výzkumem dělnictva a inženýrsko-technické inteligence, statistikou rodinných účtů apod.³

A přece paradoxně zůstal empiricky nepoznán, neboť žádné z uvedených šetření ve svém pojetí nepřekročilo meze dané apriorním přijetím absolutní dominance Stalinova schématu "neantagonistické třídní struktury" nad jinými dimenzemi sociální strukturace a jediné uznávané vývojové tendence, tj. tendence k jejímu "stírání", k sociální nivelizaci. Tomu v zásadě odpovídaly i všechny interpretace, k nimž oficiální československá sociologie dospěla (popř. také nedospěla, neboť souhrnné zhodnocení výsledků šetření 1978 a 1984 vlastně nikdy nespátřilo světlo světa). Světlou výjimkou je Roškova analýza sociologického významu domácího pracovního okruhu [Roško 1986]. Počínaje rokem 1986 pak se objevuje několik statí a kratších studií o jednotlivých aspektech sociální struktury a mobility, které překračují obzor předepsaných pojetí⁴. K obecnějším problémům míří až práce [Boguszak, Gabal, Matějů 1989], jejíž těžiště je v kritickém empirickém hod-

³) Vedle prací, na které se odvolávám v poznámce (1) a (2) připomínám studie [Kaplan 1989], [Strmiska 1988], [Skilling 1976].

⁴) Výsledky těchto šetření byly publikovány vesměs ve formě interních, převážně pramenných publikací, zčásti ve formě dílčích časopiseckých statí. Výjimkou je knižní publikace výsledků komparativního výzkumu [Gordon, Nazimova 1988].

⁵) Jde zejména o články P. Matějů, M. Boguszaka, J. Večerníka a v některých ohledech i J. Linhartu.

nocení vývoje sociální struktury v sedmdesátých a osmdesátých letech a některé články samizdatové produkce⁶.

Za těchto okolností nezbývá autorovi nic jiného, než se pokusit o hypotetickou charakteristiku dílčích sociálních procesů, jež se odehrály v československé společnosti, odvozenou z porovnání stavu sociální struktury známého z let 1967 - 1968 a stavu, který vyvolal výbuch společenské nespokojenosti koncem osmdesátých let. Domnívám se, že se v naší zemi v sedmdesátých a osmdesátých letech realizovaly tyto sociální, popř. sociálně relevantní procesy: a) plná ztráta státní suverenity a z toho vyplývající uzavření nebo zdeformování sociálních kontaktů navenek, b) politická degradace, sociální exkluze a perzekuce významné části obyvatelstva, c) další prohloubení byrokratizace společnosti, d) jako důsledek předchozích procesů i některých změn v ekonomice vznik (podle jiných rekonstrukce) panství "nové třídy", ztotožnitelné zhruba s tzv. nomenklaturou (při uznání faktu jejího spojení se špičkami stínové ekonomiky), e) vytváření poměrně široké sociální opory režimu redistributivní antivýkonovou politikou ve prospěch především části manuálně pracujících při preferenci zastaralých odvětvových a profesionálních struktur, také však značné části úřednictva - tato snaha se však ve velké míře zhroutila postupným vyčerpáním disponibilních zdrojů, čerpaných z minulosti i na úkor budoucnosti, f) jako důsledek právě uvedeného procesu další vlna sociální nivelizace, g) potlačování společenské úlohy vzdělanosti a vzdělaných skupin obyvatelstva, h) krajní omezení tržní ekonomiky a s tím související "porobení" spotřebitelů výrobci a pracovníky služeb, i) posílení "panství pracujících" jako specifického sociálního privilegia, j) společenská degradace mládeže a omezení příležitostí mladších částí populace k sociálnímu vzestupu, zvláště citelné u jejich kvalifikovaných částí, k) ohrožení postavení žen a úlohy rodiny vynucenou hromadnou zaměstnaností žen při nedostatečném rozvoji služeb, l) vytvoření vrstvy nových zbohatlíků z prominentů politické byrokracie, státního managementu a stínové ekonomiky, m) šířící se přímá pauperizace té části obyvatelstva, jež nebyla zahrnuta do privilegií redistributivního systému, a nepřímá pauperizace poměrně širokých skupin obyvatelstva relativním poklesem spotřební úrovně, kvality života a životního prostředí ve srovnání s vyspělými zeměmi, n) ekonomická a sociální redistribuce ve prospěch slovenské části státu, provázená však faktickou likvidací federativního uspořádání důslednou centralizací a byrokratizací správy, o) další prohloubení nesvobody duchovního života, glajchšaltace v oblasti tvorby a šíření duchovní kultury.

Není obtížné z výčtu hlavních sociálních procesů, který musí být ovšem ověřen seriózní sociálně historickou a sociologickou analýzou, vyvodit závěr, že musely vést k zabrzdění ekonomického a kulturního vývoje, zvláště ve srovnání s vývojem ve vyspělých zemích, jakož i vývoje politického, a to dokonce i ve srovnání s nadějným pohybem v Sovětském svazu, Polsku a Maďarsku v druhé polovině osmdesátých let. Stejně tak lze z téhož výčtu vyvodit i určité závěry o nezbytnosti růstu sociálního a politického napětí mezi "novou třídou" a zbylou částí

⁶) Patří k nim články M. Petruska (pod pseudonymem P. Grňa a Polehňa) a J. Alana (pod pseudonymem Lubor Čep).

jejích sociálních opor na jedné straně a mezi disidenty především z řad inteligence a politicky potlačené opozice, silně nespokojenou kvalifikovanou mládeží, nespokojenou mladší střední generace (rovněž především její kvalifikovanou částí), nepreferovanými a pauperizovanými početnými skupinami obyvatelstva, jež byly současně zbaveny účasti na svobodném politickém a duchovním životě atd., atp. Všechny tyto skupiny pak sehrály jistou roli v radikálním řešení historické situace vzniklé souběhem řady konkrétních okolností v listopadu 1989.

Místo rozvinuté, vyspělé či zralé socialistické společnosti, kterou proklamovali ideologové reálného socialismu, vznikla v Československu rozvinutá, ba svým způsobem přežralá, vnitřními i vnějšími konflikty zatížená sociální struktura, která logicky dovršila dlouhodobý vývoj k totalitárně antivýkonovému sociálnímu uspořádání. To vše se odehrálo v zemi, která byla ještě koncem třicátých let relativně hospodářsky a kulturně vyspělá a demokraticky uspořádaná, ve které v druhé polovině čtyřicátých let došlo k příklonu velké části obyvatelstva k socialistické ideologii a která ještě koncem šedesátých let dala příklad doposud nejradikálnějšího pokusu o reformu státního socialismu spojeného se snahou o dosažení, popř. udržení evropských hospodářských a kulturních standardů. Právě toto nakupení československých specifik dává naší historické zkušenosti obecnější význam: prokázalo se jím totiž, že ani relativně příznivé výchozí okolnosti nemohou zvrátit devastační efekt totalitárně antivýkonové restrukturalizace společnosti na fungování a vývoj (široce pojaté) kultury a člověka.

O podrobnější předběžné zhodnocení - nikoli ovšem o empirický popis, poněvadž k tomu chybějí údaje - stavu sociální struktury československé společnosti před listopadem 1989, jsem se pokusil v úvodu k souboru sociologických studií z přelomu let 1989/1990 [Machonin 1990: 243], přičemž autoři série dalších studií můj obecnější přístup doplnili, popř. zkorigovali konkrétnějšími rozbory jednotlivých sociálních vztahů, jež jsme považovali za relevantní. Po zkušenostech z vývoje v průběhu následujícího roku již víme, že ve snaze zredukovat zkoumané okruhy sociálních vztahů na nejpodstatnější jsme podcenili význam etnických, teritoriálních, sídelních a některých biosociálních aspektů stavu sociální struktury Československa na konci osmdesátých let. Chápali jsme již tehdy dosti přesně důležitost mezinárodních kontextů a charakteristik sociální struktury "reálného socialismu", i když se nám nezdařilo tuto problematiku podrobněji posoudit ve zvláštní stati. Přes tato "bílá místa" se mi zdá představa o stavu sociální struktury před listopadem 1989, jak jsme ji zformulovali počátkem roku 1990, vcelku vyhovující. Po doplnění opomenutých problémů se také v zásadě shoduje s podaným výčtem sociálních procesů, které se odehrály v sedmdesátých a osmdesátých letech.

Nezávisle na uvedeném kolektivním pokusu se k obecné charakteristice výchozího stavu sociální transformace vyslovil na jaře 1990 další ze spoluautorů projektu našeho výzkumu [Matějů 1990]. Opírá se o řadu empirických prací druhé poloviny osmdesátých let, které se zabývají zejména problematikou vzdělání, příjmů a životní úrovně ve vztahu k sociální stratifikaci (popř. třídní struktuře) a sociální mobilitě v Československu, nejednou v komparaci s jinými evropskými

zeměmi⁷, jakož i o některé práce obecnějšího významu z konce osmdesátých let [Gabal, Matějů, Boguszak 1989].

Vzhledem k tomu, že - pokud je mi známo - text P. Matějů nebyl dosud publikován v češtině, považuji za účelné uvést ve svém překladu citaci jeho klíčových myšlenek:

"Jsem přesvědčen, že "destratifikace" středoevropských zemí je jedním z klíčů k lepšímu pochopení ekonomické stagnace a neefektivity, typické pro jejich minulý vývoj, a že "destratifikace" bude jedním z hlavních faktorů, které budou zpomalovat oživení východoevropských ekonomik dokonce i v blízké budoucnosti". (...) "Více než čtyřicet let komunistických režimů ve východoevropských zemích přivedlo hlubokou erozi meritokratických principů v systému sociálních odměn, v dosahování vzdělání a zaměstnání, v distributivní spravedlnosti atd. Sociální a distributivní spravedlnost byly ideologicky pojímány jako "rovnost podmínek" spíše než "rovnost příležitosti" Při formulaci sociálních a ekonomických vývojových cílů se využívalo spíše redistributivních než produktivních kritérií. Aplikace ideologického postulátu prominence manuální práce vůči práci intelektuální, privilegia pro ty, kdo byli ideologicky oddáni politickému režimu (bez ohledu na jejich reálné zásluhy a schopnosti), sankcionovaná tzv. nomenklaturním systémem, obrovská redistribuce ekonomických a sociálních zdrojů a konečně rovnostářská interpretace sociální spravedlnosti - to vše způsobilo, že sociální systém ztratil univerzalistická kritéria pro soutěž mezi lidmi. Tzv. inkonzistence mezi kulturními, vzdělanostními, profesními a ekonomickými dimenzemi sociální stratifikace je pravděpodobně vyšší než v jiných zemích. Dokonce pojem "nahore" a "dole" ve společnosti erodoval a aby byl srozumitelný, muselo se často specifikovat "v jakém smyslu" se tyto termíny používají." [Matějů, 1990].

S dílčími výhradami, které by se mohly týkat známého sporu o "vlnovitý" charakter sociálního pohybu v průběhu uplynulých "více než čtyřiceti let", zejména pak představy jednoznačného prosazení antivýkonového uspořádání "shora" na základě předem daných ideologických postulátů, kterou by text mohl implikovat⁸, považuji formulaci P. Matějů za výstižnou a věcně správnou charakteristiku sociálního systému, který jsme zdědili po komunistickém režimu a tudíž výchozího bodu probíhající sociální transformace. Shrnuje základní rysy systému, který musel vzniknout sociálními procesy sedmdesátých let, jak jsem je uvedl ve svém výčtu. (Jsem si přitom samozřejmě vědom, že tyto procesy historicky navazují na genezi totalitárně antivýkonového systému ve čtyřicátých a padesátých letech i na jeho pokračování - byť vnitřně ohrožené reformními procesy - v letech šedesátých.) Citované výroky se rovněž obsahově v principech shodují s charakteristikou výchozího stavu sociální transformace podanou v souboru studií uveřejněných v Sociologickém časopisu č. 4/1990, na němž ostatně autor citované studie participoval. Shodu názorů je možno zaznamenat i pokud jde o přesvědčení, že "destratifikační" uspořádání bude zřejmě ještě určitou dobu podstatnou měrou ovlivňovat transformaci sociálního systému. Příčiny obtíží při uplatňování meritokratického modelu

⁷) Viz např. [Boguszak 1990], [Matějů, Peschar 1987], [Večerník 1990].

⁸) Srv. [Machonin, Petrussek 1991].

vidí Matějů vedle nedostatku ekonomických zdrojů pro moderní sociální politiku hlavně v dlouhodobém působení překonávaného systému a v přechodu antimeritokratických strategií individuálního životního úspěchu do "genetického kódu" společnosti. Přes dílčí empirické doklady čerpané z výzkumných prací publikovaných v druhé polovině osmdesátých let, přesvědčivé, pokud jde o separátní rozbor vzdělání a příjmů, nelze ovšem ani tuto formulaci globálních charakteristik společnosti konce osmdesátých let považovat za dostatečně empiricky prokázanou pro Československo, tím méně pak pro jiné středoevropské a východoevropské země. Zatím nepřehlednější charakteristiku významných prací o sociální stratifikaci a mobilitě v Maďarsku, Polsku a Československu, a to se zřetelem jak k výchozímu stavu, tak k tendencím sociální transformace obsahuje výzkumný projekt, který se publikuje v tomto čísle Sociologického časopisu [Szelényi, Treiman 1991]. Doufáme, že také projektovaný výzkum sociální transformace ve své retrospektivní i aktuální části přinese v tomto směru doplňující empirické poznatky.

2. Dosavadní poznatky o průběhu a vývojových tendencích transformace sociální struktury

V již připomínaném souboru studií z přelomu let 1989/90 jsme zveřejnili první formulaci výpovědi o možných a pravděpodobných směrech vývoje sociální struktury v podmínkách transformace společnosti započaté politickými změnami v listopadu 1989 [Machonin 1990: 245 - 248]. Tehdejší formulace měla dvě navzájem související slabiny, organicky vyplývající z faktu, že predikce byla formulována na samém počátku hlubších sociálních přeměn. První z nich byl její normativní ráz, odvození výčtu možných a snad i pravděpodobných vývojových trendů z obecně formulovaných cílů transformace společnosti, jak je k danému historickému okamžiku v jisté míře souladu s veřejným míněním deklarovala nejaktivnější politická hnutí a jejich představitelé. Druhým bylo to, že faktické změny proběhly tenkrát prozatím pouze ve špičkách politického systému, do jisté míry i v hromadných sdělovacích prostředcích a v některých kulturních institucích, jakož i ve formě exploze nových, spontánních forem politické aktivity zdola. Nezasáhly ještě dostatečně hluboko do celé struktury politických institucí, tím méně pak do sféry ekonomiky a denního života lidí a nemohly se proto rozvinout jako reálné - nikoli pouze předpokládané - sociální trendy. Proto nám dnes, přes veškerou snahu ukázat pravděpodobnou variantnost a hlavně vnitřní konfliktnost budoucí realizace, musejí tehdejší formulace očekávaných změn připadat jako nedostatečně bohaté, málo variantní a dramatické ve srovnání s následným skutečným sociálním vývojem.

Pokusme se proto nyní, přibližně po roce, s přihlédnutím k dosavadnímu průběhu transformace, podrobit úvahy o jejích výhledech určité revizi. Podléhá jí především rozsah sociálních trendů, které je nutno brát v úvahu. Připomeňme, že začátkem roku 1990 jsme za relevantní považovali sociální trendy, související s přechodem k pluralitnímu demokratickému systému, s předpokládanou debyrokratizací správy, s přechodem k tržní ekonomice, zvláště v souvislosti se vztahem producentů a spotřebitelů, s uplatňováním výkonového principu se

zřetelem k problematice vzdělání a kvalifikace, s odvětvovou a profesní restrukturalizací ekonomiky, s generační proměnou, s přeměnami v duchovní sféře, s otevíráním společnosti Evropy a světu. Na první pohled je zjevné, že detotalizace společenského života uvedla v krátkém čase "do hry" několik dalších závažných sociálních trendů, souvisejících zejména se zintenzivněním snah národů a národností o větší míru politické, ekonomické i duchovní emancipace na celospolečenském sociálním systému, s obdobnými tendencemi různých teritoriálních celků (spojenými v tomto případě i se snahou o nápravu sociálně ekologických handicapů) a sídelních lokalit (obcí) a jejich různých velikostních kategorií a typů, se snahami o emancipaci rodiny, souvisejícími s protikladným úsilím žen o osvobození od ekonomicky vynucené výdělečné činnosti na jedné straně a o plné uplatnění získané kvalifikace na straně druhé. Problematika žen a rodiny se s plnou silou uplatní pravděpodobně teprve v budoucnosti v souvislosti s poklesem životní úrovně a se snahami řešit problém rostoucí nezaměstnanosti především na jejich úkor.

Dále vyšlo najevo, že pouze cílové určení předpokládaných trendů není dostačující. Ukázalo se, že výchozí podmínky na jedné straně a nedostatečná kvalifikovaná úroveň subjektivní akce (a tudíž přijímaných rozhodnutí) na straně druhé vedou k tomu, že dosahování i těch nejtransparentnějších cílů (např. přechodu k tržní ekonomice nebo k pluralitní demokracii), tím spíše pak cílů ne už tak transparentních, popř. explicitě uznávaných (jako je uplatnění výkonového principu), se uskutečňuje prostředky a cestami, které neztřídká jako průvodní meziprodukt vyvolávají efekty konečným cílům protikladné.

Detotalizace, pluralizace a částečná liberalizace sociálního systému vedla k tomu, že se, přes různé slovní kamufláže, fakticky velmi výrazně rozšířil vějíř v úvahu připadajících (tj. možných a v různém stupni pravděpodobných) modelových variant sociálního uspořádání, o jejichž prosazení usilují vlivnější či méně vlivné sociální síly a stále větší měrou i víceméně konstituovaná sociálně politická hnutí. Stati, publikované před rokem, které se této problematiky týkaly [Musil, Linhart 1990, Machonin, Musil 1990], na základě "realistického odhadu současné situace" předpokládaly, že rozhodující politický boj se soustředí na volbu mezi modely sociálně liberálním, sociálně demokratickým a třetím, který byl ne zcela výstižně nazván demokraticky socialistickým, v podstatě však vyjadřoval jakousi adaptaci reziduí státního socialismu na podmínky politické demokracie. V té době byla taková formulace otázky dosti nekonvenční, a to tím spíše, že se správně předpokládalo, že "modely" nejsou pouhými ideologickými a politickými konstrukty, nýbrž spíše vyjádřením různých představ o sociálním uspořádání společnosti, za něž se v souladu se svými specifickými zájmy mohou v odlišné míře postavit různé sociální skupiny.

Dnes je především zřejmé, že, varianty více "levé" či více "pravé", s jejichž existencí Musil a Linhart rovněž počítali, které však se vymykaly celkově normativnímu rázu tehdejších úvah, existují ve formě spíše skrývaných levicově totalitárních tendencí směřujících ke konzervování nebo obnovení reziduí nomenklaturně byrokratického a rovnostářského uspořádání i pravicově radikálních totalitárních až fašizujících tendencí směřujících k negaci demokracie a liberální

ekonomiky zprava. Soudím i nadále, že šance na jejich uplatnění ve smyslu reálného vlivu na utváření sociální struktury nejsou příliš velké a že přes své zjevné a ne vždy neúspěšné snahy proniknout do vládnoucích, opozičních nebo potenciálně úspěšných mimoparlamentních legálních politických stran patrně - především vzhledem k mezinárodnímu kontextu - příliš náš sociální vývoj neovlivní. Nemůžeme však zapomenout, že předpokládaný pokles životní úrovně velké části obyvatelstva, vzrůst nezaměstnanosti, očekávaná třídní a majetková diferenciacie (zahrnující rozšiřování jak bohatých, tak také středních i chudých sociálních seskupení) a některé další procesy, které mohou vyvolávat sociální nespokojenost (například vzestup nacionalismu) budou vytvářet pro levý i pravý radikalismus rostoucí potenciální sociální oporu. V nenormativních úvahách o sociální budoucnosti proto musíme s existencí extrémních variant sociálního vývoje počítat, zvláště pokud by došlo k různým, dnes obtížně předvídatelným, mezinárodním komplikacím.

Značně se rozevřel i vějíř variant politických programů (či spíše dosud programově nezformulovaných nebo nejasně a nepřesně zformulovaných tendencí), které je možno situovat do pole obecného souhlasu s proklamovanými cíli sociální transformace (pluralitní demokracie a svoboda duchovního života, tržní ekonomika, hospodářská a kulturní prosperita, sociální spravedlnost, vstup do Evropy). Společným jmenovatelem všech těchto tendencí je zásadní souhlas s ústavní listinou práv a svobod občana. Názorové rozdíly, popř. odstíny mezi jednotlivými politickými proudy jsou však už dnes natolik zřetelné, že je můžeme považovat za nositele rozdílných představ o sociální budoucnosti. Výrazné, také však i pouze částečné politicko-mocenské uplatnění kteréhokoli z těchto proudů znamená, nebo by znamenalo zásah do pohybu sociální struktury.

V současnosti je zřejmě nutné počítat se značným vlivem na utváření sociální struktury u liberálně konzervativního křídla naší politické scény (orientace na plnou restauraci třídních kapitalistických poměrů, silná vazba na mezinárodní kapitál, politický centralismus, antikomunistický a antisocialistický radikalismus, sklon k vyostřování sociálních konfliktů spíše než k hledání sociálního konsensu), také však liberálně demokratického humanistického středu (vyznačujícího se sklonem k vyhledávání širšího sociálního konsensu, k ochraně menšin, k oslabování centralismu a ke kompromisům mezi pravými a levými tendencemi). Postupně se zřejmě vykrystalizuje zatím stydlivý proud umírněné levice, tj. sociální demokracie a jiných složek demokratické a víceméně socialistické orientace s důrazem na pluralistickou demokracii, smíšenou ekonomiku a silnou státní sociální politiku. V našich poměrech je třeba i do budoucna počítat s levicovým hnutím usilujícím při zachování silných pozic demokratického státu v hospodářství, kulturní i sociálně politické sféře o uchování redistributivních a rovnostářských prvků ve prospěch pracujícího obyvatelstva, zděděných z komunistického období.

Vedle tohoto základního rozložení politických sil a jim odpovídajících sociálních programů vznikly a budou se rozvíjet i Musilem a Linhartem předpokládané vývojové varianty, konstruované podle jiných os a jim odpovídající hnutí s programy zejména národními, regionálními, popř. obecně lokálními, konfesionálními, odvětvovými (např. s programem agrárním), sociálně ekologickými apod. I tyto směry usilují o vliv na reálné formování sociální struktury v souladu

s odpovídajícími skupinovými zájmy, přičemž svérázným způsobem modifikují a také komplikují uplatňování, konflikty a kooperace základních sociálně politických tendencí.

Rozevření sociálně politické diferenciace zároveň rozšiřuje možnosti sociálních a politických konfliktů i nepolitických zájmových konfliktů, jejichž výsledky nejsou zpravidla jednoznačně předvídatelné, mj. i proto, že současně vzniká možnost někdy i nečekaných sociálně politických koalic a v důsledku toho i sociálně kompromisních řešení. V souladu s našimi původními úvahami se v důsledku větší sociálně politické diferenciace a s ní spjatého zvýšení variantnosti sociálního pohybu a složitějších vztahů mezi skupinami, jež jednotlivé varianty podporují, zvyšuje i možnost a pravděpodobnost takového směřování sociální transformace, které bude zahrnovat různé kombinace v úvahu připadajících modelových uspořádání.

Již dosavadní průběh jednotlivých procesů, jejichž realizaci jsme považovali za součást základního směru transformace sociální struktury, prokázal platnost jak předvídaných vzájemných souladných i nesouladných působení mezi nimi, tak vznik nových komplikací, které vyplynuly z právě osvětlené větší složitosti průběhu sociálních změn, než jakou jsme předpokládali. Výsledkem toho jsou některé nečekané až překvapivé rysy faktického průběhu procesů sociální transformace.

Neudivuje jistě příliš, že přechod k pluralitnímu demokratickému systému narazí na odpor starých totalitárních struktur a dokonce ani to, že překonávání tohoto faktického nebo i domnělého odporu je spjato se vznikem tendencí pravicového totalitarismu. Mnohem závažnější je zjištění, že v realitě neprobíhá ani tak proces debyrokratizace správy jako nahrazování starého byrokratického systému novým, o nic méně všudypřítomným.

Průběh přechodu k tržní ekonomice byl v zásadě vyložen nikoli jako pouhá deetatizace, nýbrž jako důsledná a všeobecná privatizace, která nepřipouští ani prvky samosprávy výrobců (včetně akciových společností zaměstnanců), usiluje o vytlačení i podnikání obcí a nenechává stranou privatizačního tlaku ani družstevnictví. (Ve srovnání s tím je spor bývalých a potencionálních soukromých vlastníků o majetky spíše otázkou technickou, i když se závažnými sociálními implikacemi, týkajícími se sporu o "reprodukcii" nebo "cirkulaci" elit [Szelényi, Treiman 1991].) Překvapivý průběh má státní řízení procesu zavádění trhu, jež svým časováním (liberalizace cen jako první krok) preferuje opět jako v minulosti výrobu a služby před spotřebitelem, který je probíhající rychlou inflací radikálně ochuzován. Zcela zřetelně se přitom ukazuje, že zvolený postup přechodu k tržní ekonomice spojuje byrokratickou těžkopádnost státního řízení s živelností a slepotou trhu: nezdá se, že by zatím výrazněji progredovaly efektivnější výrobní struktury a že by se příliš zlepšovalo postavení výkonnějších a kvalifikovanějších lidí. Ba naopak, zejména kvalifikovaní mladí lidé mají velké potíže s pracovním i společenským uplatněním. Do jisté míry nečekané jsou obtíže, s nimiž se setkává věda, umělecká tvorba, školství, tělesná kultura, šíření duchovní kultury, za jejichž nedostatečnou podporu byl minulý režim právem kritizován.

To, že procesy, které jsme nepovažovali původně za příliš významné (např. rozvoj národních, regionálních, ekologických a lokálních hnutí), svým faktickým průběhem značně zkomplikovaly prosazení procesů ostatních, je víceméně samozřejmé.

Rychlá detotalizace společenského systému a pomalý přechod k utváření systému demokratického na jedné straně a konfliktní záměna plánované redistributivní ekonomiky prvními kroky k tržní ekonomice na straně druhé vytvořily pro velký počet lidí zcela nové, nezvyklé sociální situace. To vyvolalo vznik širokého pole pro různé druhy iniciativ menšinových, okrajových, popř. nedostatečně socializovaných sociálních skupin, také však pro iniciativní a makrosociálně těžko předvídatelné chování široké škály malých sociálních skupin a individuí. Tyto aktivity působí zčásti proti makrosociálním trendům k nové strukturaci společnosti nebo aspoň jejich prosazování znejasňují a komplikují.

A tak se místo poměrně jednoduchého schématu několika základních jednosměrných procesů sociální transformace, odstupňovaných do několika málo variant, v realitě setkáváme s mnohem větší spletností mnoha souběžných i mnoha vzájemně se křížících a si překážejících tendencí, včetně tendencí destrukturačních, přičemž výsledný sociální pohyb je obtížně předvídatelný, pouze povlnný a jen neúplně se přibližuje předpokládanému ideálnímu směřování.

3. Teoretické předpoklady výzkumu sociální transformace

Z dosavadních úvah je zřejmé, že objektem našeho výzkumu musí být výchozí stav transformace, chápaný jako produkt mimořádně dlouhého, složitého a konfliktního procesu historické geneze, právě tak složitý, konfliktní a navíc nejednoznačný faktický průběh transformace, vývojové tendence, jež se v něm prosazují, jakož i variantní možnosti a pravděpodobnosti budoucího vývoje sociální struktury.

Alternativou takového pojetí předmětu výzkumu by mohlo být pochopení transformace jako pohybu podle předem daného programu a omezení empirického výzkumu na zjišťování postojů lidí k transformačním procesům a změn v jejich politickém a ekonomickém chování a v jejich názorech. Výzkum tohoto druhu by byl jistě mnohem snazší a jeho výsledky by byly stále zajímavé, skutečná podoba sociálních procesů by však zůstala badateli skryta a zjištěné postoje, názory a způsoby chování by nemohly být hlouběji pochopeny ve svých příčinných souvislostech.

Zůstaneme-li u navrhovaného předmětu výzkumu, nezbyvá než přizpůsobit teoretické předpoklady jeho mnohotvárnosti a nejednoznačnosti. Ta se spolu s faktem generační rozrůzněnosti výzkumníků promítá i do různorodosti názorů uvnitř výzkumného týmu. Vzhledem k nedostatečnému stupni empirického poznání československé společnosti, především však vzhledem k neplodnému dvacetiletému přerušení badatelské práce v oblasti teorie sociální struktury, zjevně nejsme s to v krátkém čase vypracovat samostatný teoretický referenční rámec pro empirický výzkum. První šetření však musí být zahájeno ještě v tomto roce, má-li postihnout aspoň některé momenty počáteční fáze transformace. A tak nezbyvá nic jiného, než sáhnout k vědomému teoretickému eklektismu. Chceme využít prvky samostatného teoretického uvažování nad sociální strukturou Československa, které se zrodily ve vzájemné návaznosti i sporu v šedesátých

letech i koncem let osmdesátých. Chceme uplatnit i teoretické koncepty soudobé evropské i světové sociologie, byť vznikly jako nástroj reflexe podstatně odlišné sociální skutečnosti vyspělých společností se stabilizovanými sociálními strukturami. Nezapomeneme ani na dílčí specializované teoretické přístupy, akcentující jednotlivé stránky sociální struktury, které mohou být pro nás důležité. Nepoužijeme však různorodých teoretických konceptů jako apriorních předpokladů, jejichž platnost pro československé podmínky chceme a priori prokázat tomu přizpůsobenými metodologickými instrumenty. Budou pro nás jen tím, čím skutečně jsou, tj. myšlenkovými konstrukty vytvořenými pro zobrazení jiných historických situací naší společnosti nebo dokonce společenských poměrů jiných zemí. Budeme naši sociální skutečnost, různé fáze jejího vývoje a různé stránky jejího stavu srovnávat s těmito koncepty, zjišťovat podobnost či nepodobnost s nimi, budeme z jejich elementárních prvků vytvářet a empiricky ověřovat koncepty obměněné atd. Cílem našeho poznání má být konkrétní výpověď o dynamicky se proměňující sociální skutečnosti, k jejíž formulaci nám jednotlivé teoretické přístupy pomohou, aniž by souhrnný výsledek nutně musel odpovídat kterémukoli z nich jednotlivě.

Které teoretické koncepty chceme aspoň částečně využít a které fáze nebo stránky vývoje naší společnosti by nám měly pomoci osvětlit?

Především navážeme při analýze uplynulých čtyřiceti (možná i padesáti) let vývoje na "domácí" teoretické koncepty rovnostářsko-byrokratické, totalitárně anti-výkonové, redistributivní, destratifikované atp. společnosti, jež mají své analogie i v literatuře jiných bývalých socialistických zemí a mají tu výhodu, že odrážejí specifikum jejich vývoje vůbec a československou zvláště⁹. Jejich jádrem je ten či onen způsob interpretace funkčních zdůvodnění symbiózy totalitárního a byrokratického uspořádání politického a duchovního systému a jeho sociální opory, vytvářené redistributivním a antivýkonovým fungováním ekonomiky. Máme důvody se domnívat, že tento systém zdaleka nezanikl politickou změnou, jež započala v listopadu 1989.

K povinnému vybavení každého výzkumu soudobé společnosti patří uplatnění té či oné verze teoretického konceptu třídního uspořádání společnosti. V minulosti jsme se, radikálněji než mnozí jiní, vypořádali se Stalinovým konceptem neantagonistických tříd i jeho přívěskem - postulovaným vývojem k sociální homogenitě - a prokázali jeho teoretickou inkonzistentnost stejně jako jeho neplatnost pro československé podmínky šedesátých let¹⁰. V tomtéž kontextu jsme vyzkoušeli i podrobnější operacionalizaci tzv. třídně ekonomického postavení, která se z jistého hlediska blíží některým v současnosti velmi frekventovaným neomarxistickým nebo neoweberiánským třídním klasifikacím, vyvinutým pro analýzu západních kapitalistických společností a v těchto zemích také empiricky ověřených¹¹. V této souvislosti nemohu nepoznamenat, že je mi proti mysli tichý přechod od Stalinova schématu k podrobnějším kvazitřídním klasifikacím bez explicitního teoretického vysvětlení, s jakým se setkáváme v řadě bývalých

⁹) Zajímavou verzi těchto teorií razí v poslední době - zatím v novinových článcích - sovětský sociolog O. I. Škaratan svými úvahami o etakratické stratifikaci sovětské společnosti.

¹⁰) Viz [Machonin a kol. 1969: 105 a násl. a 323 a násl.].

¹¹) Viz např. [Wright 1985] a [Goldthorpe et al. 1987].

socialistických zemí a o který se ostatně již u nás svým způsobem pokusili autoři výzkumů třídní a sociální struktury 1978 a 1984 v Československu¹². O verifikaci či falzifikaci platnosti těchto schémat nebo jejich obměn se pokusíme i v našem výzkumu, přičemž očekáváme, že budou významným příspěvkem pro rozbor situace, která u nás vzniká v souvislosti s postupující privatizací ekonomiky. Za úvahu však bude stát i ověření platnosti klasických teoretických konceptů třídní struktury na vyvíjející se novou realitu. Za zvláště cenné považujeme organické spojení moderního třídního pojetí sociální struktury s analýzou drah intragenerační, zejména však intergenerační mobility a v této souvislosti i u nás použitelné úvahy o významu tzv. ekonomického, kulturního a sociálního kapitálu [Bourdieu 1986].

Stejně tak za samozřejmost považujeme i uplatnění poznatků paralelně se rozvíjející moderní školy sociální stratifikace a mobility, a to tím spíše, že i tato souvislost patří již mezi domácí tradice¹³. Nechápeme přitom svár stratifikačního a třídního přístupu k analýze soudobých západních společností tak dramaticky, jak se jeví jejich nositelům a propagátorům. Je docela dobře možné, že jde o dva komplementární pohledy na tutéž sociální realitu, odhalující různé vzájemně spjaté stránky její struktury a fungování (třídně vlastnickou a výkonovou diferenciaci). Rovněž u nás předpokládáme jistou váhu stratifikačního momentu v minulosti (zejména v šedesátých letech) a, doufejme, i v budoucnosti, kdy by se měl v souvislosti s přechodem k tržní ekonomice stále více prosazovat výkonový, meritokratický princip sociálního uspořádání. A také pro tuto budoucnost předpokládáme spíše komplementaritu třídního a stratifikačního momentu v realitě a tudíž i v teoretickém přístupu.

Při uplatnění moderních třídních i stratifikačních přístupů na zkoumání soudobých společností se však setkáváme s dvěma problémy, jež si při koncipování našeho výzkumu musíme uvědomit.

V nejrůznějších variantách přístupů opírajících se o třídní koncept společnosti, stejně tak však také těch, jež vycházejí z konceptu sociálního ekonomického statusu, zůstává zcela stranou problém sociálního postavení ekonomicky neaktivní a vlastně i profesionálně nestabilní částí populace. Souvisí to se zjevným přeceněním úlohy zaměstnání a pracovní aktivity ve společenském životě. Takový přístup opticky zvětšuje představu o strukturovanosti populace a, podle přístupu toho kterého autora, o významu buď uzavřenosti tříd, nebo naopak, otevřenosti strat v celku sociální struktury. Tento nedostatek bychom si měli plně uvědomit, poněvadž je organickou vadou téměř všech dosavadních šetření sociální struktury. My se budeme naopak snažit o analýzu sociálního postavení lidí jak po linii ekonomicky aktivní populace, tak po linii celku populace. V této souvislosti nás bude zejména zajímat právě vztah ekonomicky aktivní a současně profesionálně relativně stabilní populace, populace profesionálně nestabilní a populace ekonomicky neaktivní a ovšem také klíčový problém přechodu od distributivní

¹²) Tuto snahu jsme v souvislosti s mezinárodními komparacemi zaznamenali v SSSR, Bulharsku, Jugoslávii a Polsku.

¹³) Přehledné dějiny tohoto směru shrnují stati [Campbell 1983] a z jiného hlediska [Lenski 1988].

ekonomiky k ekonomice tržní: očekávaný zásadní zvrát ve vztahu producentů a spotřebitelů.

Již po řadu let se v různých pokusech o mezinárodní komparace zjišťuje dosti vysoká míra podobnosti mezi výsledky výzkumů sociální struktury a mobility ve vyspělých západních zemích a v Československu, popř. některých dalších zemích bývalého sovětského bloku. Domnívám se, že jednou z příčin tohoto na první pohled absurdního jevu je používání shodných nebo podobných vstupních klasifikací třídně ekonomického postavení nebo sociálně ekonomického statusu, které pak ve skutečnosti měří něco jiného, než proklamují. Téměř ve všech známých pokusech o určení sociálně ekonomického statusu nebo třídního postavení se řazení a klasifikace profesí provádí aspoň zčásti nepřímou, tj. kromě organického kritéria složitosti práce se do něho promítá prestiž profese, žádoucnost dosažení této profese, u Goldthorpa dokonce typ zdroje a úroveň příjmů dosahovaných pomocí zaměstnání, stupeň ekonomické jistoty a šance ekonomického vzestupu. Strukturálně funkcionalistický předpoklad hodnotového univerzalizmu je tak silně podtrhován možná nikoli z nějakých důvodů teoretických, nýbrž především proto, že ospravedlňuje takovéto operace, tj. vyvozování objektivních charakteristik sociálního, popř. sociálně profesionálního postavení ze skutečně nebo domněle převládajících hodnotových orientací. Ale jde se mnohdy ještě dále. Např. marxisté a neomarxisté spojují určení profesionálního postavení a priori s postavením v systému vlastnění nebo disponování výrobními prostředky. Jiné proudy vyzdvihují postavení v systému pravomocí a kontroly v procesu produkce. Obecně se velmi často do těchto klasifikací zahrnují i hlediska historicky zděděné, byť recentním vývojem zřetelně podlamované hranice dělby práce na manuální/nemanuální, nezemědělskou/zemědělskou. Zvláště v tzv. třídních klasifikacích, také však i v některých přístupech stratifikačních, patří hlediska dělby práce k základním kritériím třídění. Obdobně je tomu s členěním profesí podle předpokládaného stupně školního vzdělání.

V důsledku těchto apriorních teoretických konceptů se již do prvního kroku empirického výzkumu, tj. do operacionalizace škály zaměstnání a priori zahrnují předpokládané vazby mezi profesionální pozicí, dělbou práce, vzděláním, vlastnictvím, účastí na řízení, kompenzacemi (materiálními nebo morálními - typu prestiže) za výkon profesionální role, převládající hodnotové orientace atd. Nikdo si přitom příliš neláme hlavu otázkou, co vlastně ve společnosti je onou vertikálou, jež určuje sociálně ekonomický status nebo třídní postavení, jak ji vybírat mezi různými, v úvahu připadajícími charakteristikami sociálního postavení, jakých kritérií použít, čím lze ve skutečnosti nerovnost ve společnosti opravdu měřit.

Na výchozích klasifikacích však záleží výsledky zpracování dat. Vazba socio-profesionálního postavení na vzdělání a tím i životní styl, příjem, moc, prestiž, převládající hodnotové orientace je dána předem ex definitio nebo aspoň zamlčeným způsobem operacionalizace. Tím je rovněž do jisté míry předem dána i vazba na mobilitní dráhy. Proto jsou možné, podle mého názoru, při analýze jak vertikální sociální struktury, tak sociální mobility, velmi různé výsledky pro tytéž země podle toho, jaké vstupní klasifikace a jaký způsob operacionalizace se zvolí. Nejplastičtější je to vidět u uplatňování hranice mezi manuálními a nemanuálními

profesemi. Přijmeme-li a priori rozhodující význam rozdílů mezi manuální a nemanuální prací pro sociální postavení lidí, dojdeme nezhřídka, aspoň v našich podmínkách, k tomu, že spojujeme skupinu odborných zaměstnanců se skupinou úředníků na jedné straně a skupinu kvalifikovaných a ostatních dělníků na straně druhé a vytváříme tím poměrně heterogenní sociálně ekonomické kategorie. Ve skutečnosti v řadě výzkumů se prokazuje, že skupina řadových administrativních zaměstnanců - úředníků - je v některých směrech podobnější kvalifikovanému dělnictvu než postavení odborných zaměstnanců. Obdobně je to se vztahem kvalifikovaného dělnictva vůči dělnictvu polokvalifikovanému a zejména nekvalifikovanému. Něco podobného se ve stále větší míře projevuje i ve vztahu nezemědělských a zemědělských profesí.

Ze všech těchto důvodů chceme v našem výzkumu co nejprecizněji a co nejúžeji vymezit a co nejexaktněji změřit všechny v úvahu připadající charakteristiky sociálního postavení odděleně, abychom pak na základě toho co nejsostitkovnější analýzou empiricky zjištěných strukturálních i mobilitních dat teprve hledali shodné syntetické vyjádření souhrnného sociálního postavení, respektující i jeho konzistenci, popř. inkonzistenci. Teprve z výsledků tohoto hledání je pak možno vyvozovat odpovídající klasifikace a jejich operacionalizaci. Jinou možností ovšem je, že se pokusíme paralelně na našich empirických datech vyzkoušet a následně posoudit různá možná pojetí sociálního postavení a jejich operacionalizace, známé z dřívějších výzkumů našich nebo zahraničních. Týká se to plně i např. Goldthorpy nebo Wrightovy operacionalizace třídního postavení, také však meritokraticky pojatého sociálně ekonomického statusu.

Je zjevné, že pro výzkum přechodu od totalitární k pluralisticky demokratické společnosti jsou významné teoretické koncepce, podtrhující úlohu mocenské diferenciace v sociální struktura, a to zejména ty z nich, které se zabývají specifiky země "reálného socialismu" (teorie nové třídy, koncept totalitární společnosti, etakracie atp.)¹⁴.

Vzhledem k odmítavému vztahu k ekonomickému redukcionismu musíme v našem výzkumu věnovat pozornost sociální diferenciaci plynoucí z diferenciace kulturní, a to nejen ve smyslu participace na duchovní kultuře, nýbrž ve smyslu účasti na široce pojaté kultuře materiální i duchovní, zahrnující sféru práce i způsobu života v mimopracovní době, popř. i širší problematiku tzv. kvality života¹⁵. Zdá se, že studiem této stránky života společnosti bychom mohli odhalit příčiny stále se opakujícího zjišťování z Korelovanosti stupně vzdělání, složitosti práce a životního stylu v jinak dosti odlišných společenských systémech.

Reálný vývoj naší společnosti nás nutí věnovat přiměřenou pozornost významu etnický, regionálně, sídelně podmíněných sociálních vztahů, problémům religiozity a konfesní příslušnosti i mezinárodním kontextům sociálního postavení lidí.

Samozřejmostí je respektování zřetele k biosociálním určením postavení člověka ve společnosti, zvláště ke generační příslušnosti, pohlaví a rodinným struk-

¹⁴) Významné pro sociologické uchopení této problematiky jsou např. práce Arendtové, Fridricha, Linze, ze sovětských autorů Škaratana.

¹⁵) Srv. např. [Sobel 1981].

turám. V této souvislosti se předpokládá i zkoumání složité otázky vztahu individuálního a rodinného sociálního statusu.

Nakonec je třeba zaznamenat, že zvláště v našich nepříliš stabilizovaných poměrech musíme vzít v úvahu i obecné teoretické koncepty akcentující rostoucí význam subjektivních aktivit individuů a malých skupin a podrobnějších věcné i metodologické skepsi optické zvyšování makrostrukturovanosti společnosti na základě apriorních teoretických představ i neopozitivisticky pojatých sociologicko-statistických šetření¹⁶.

4. Metodologické předpoklady výzkumu sociální transformace

Na závěr se jen stručně zmíním o základních metodologických předpokladech výzkumu. Vyplynají nikoli z nějaké apriorní snahy o originalitu a všeobšáhlost, nýbrž jediné z reálné složitosti předmětu výzkumu, do jisté míry pak i z nezbytné různorodosti relevantních teoretických přístupů.

Především: za svou osobu i nadále sdílím metodologický princip, který K. Marx formuloval tezí o reprodukci konkrétního cestou myšlení jakožto nejvyšším stupni teoretického poznání [Marx 1963]. Domnívám se, že zjevné selhání Marxovy sociálně politické doktríny a valné většiny jejích odnoží v průběhu dvacátého století, zejména pak jeho druhé poloviny, by nemělo vést k negaci jeho pozoruhodného metodologického odkazu, v němž podle mého názoru shrnul řadu významných přínosů klasického evropského filozofického a společenskovědního myšlení devatenáctého století. Nic na tom nemění fakt, že on sám nebyl vždy ve svém díle práv vlastním metodologickým principům a že ještě méně je respektovali jeho četní skuteční nebo domnělí žáci. Je zjevné, že přijetí takového nebo podobného metodologického postulátu, jaký zformuloval Marx, je přinejmenším pomocným argumentem ve prospěch podřízení teoretického aparátu i metodologického instrumentária specifickým zkoumanému objektu.

Dalším obecně metodologickým principem, ke kterému se hlásím, je komplexnost přístupu k sociální struktuře jako k jedné stránce společenské reality. Jde nejen o pochopení sociálního jako takového řezu společností, který zahrnuje v sobě zřetel k ekonomickému, politickému i duchovnímu životu společnosti, nýbrž také - a snad především - pochopení sociálního jako společenské formy zprostředkující vztahy mezi kulturou a člověkem. Ať už chápeme tyto pojmy (zvláště pojem kultura) materialisticky nebo ve shodě se strukturálním functionalismem spíše idealisticky, zůstává pro mne Parsonsova triáda kultura - sociální systém - osobnost [Parsons 1951] základním pojmovým schématem, jehož respektování naplňuje zkoumání sociálních struktur a pohybů reálným životním obsahem.

Jak je zjevné z celého pojetí předmětu výzkumu, není možno jej uchopit jinak, než spojením teoreticko-empirického přístupu, příznačného pro jakoukoli sociologii usilující o exaktnost [Lenski 1989], s přístupem historickým. V našem případě jde mj. o spojení historické komparace výsledků série sociologických šetření, jakož i komparace výsledků sociologických šetření různých, vývojově

¹⁶) Takto se dají interpretovat intence např. těch prací, které se řadí do fenomenologické sociologie, etnometodologie, interpretativní sociologie apod.

odlišných typů společnosti se sociologickou analýzou současnosti a s futurologickou analýzou vývojových tendencí, také však o cílevědomou spolupráci sociologie a sociální historiografie.

Při důrazu na postižení sociálních makrostruktur a makropohybů usiluje výzkumný projekt i o zachycení jejich souvislosti s konkrétnější mezostrukturální rovinou a - částečně vlastními prostředky, z větší části spoluprací s jinými výzkumy, zejména s výzkumem biografií - i o spojení s rovinou mikrostrukturální a se sférou individuálních aktivit.

Důsledkem teoretického pojetí i již osvětlených metodologických východisek je soustavná snaha o využívání jak kvantitativních, tak kvalitativních metod zkoumání, což při rozboru hromadných dat vede k důslednému spojování statistické a typologické analýzy, jež se osvědčilo již v československém výzkumu sociální stratifikace v roce 1967.

Je zřejmé, že výzkum objektu výše vymezené povahy a s danými teoretickými i metodologickými předpoklady nemůže mít charakter jednorázové výzkumné akce typu sociologicko-statistického šetření. Bude to spíše celá soustava výzkumných akcí (fází, procedur, instrumentů výzkumu), které teprve jako celek po určitém čase - odhadujeme jej zatím na pět let - přinesou syntetizující poznání. Toto pojetí vychází z předpokladu, že každý metodologický přístup, instrument, metoda poznávání odráží relativně přesně pouze určité stránky zkoumaného objektu a fáze jeho pohybu, zatímco význam jiných poněkud snižuje nebo do jisté míry zkresluje. Instrumentárium výzkumu by mělo proto připomínat umně zkomponovanou soustavu zrcadel s předem známým specifickým zakřivením, jež pouze svým synergickým efektem přispěje k podstatnějšímu progresu poznání.

Teoretické a metodologické předpoklady výzkumu se konečně prolínají i do určitého pojetí týmové práce. Projektovaný výzkum vyžaduje dlouhodobou kooperaci několika desítek historiků, sociologů a metodologů. Jak jejich přirozená generační, teoretická a metodologická diferencovanost, tak záměrná mnohost uplatňovaných teoretických konceptů a metodologických přístupů velí vzdát se snahy o přílišnou názorovou unifikaci a naopak učinit z názorové plurality základní přednost výzkumu, hnací motor poznání. Ve fázi přípravy výzkumu to znamená svobodu volby teoretických východisek, návrhů na předmět zkoumání, formulace hypotéz, námětů operacionalizace i výzkumných postupů. Při koncipování jednotlivých výzkumných procedur pak vyžaduje takové pojetí maximální vzájemnou toleranci a zahrnutí technicky únosného bohatství zjišťovaných informací ve formě umožňující různá sekundární zpracování. V etapě vlastního zpracování dat půjde o pluralitu odvozených ukazatelů a klasifikací. A konečně, výzkum tohoto typu se nemůže obejít bez svobody interpretace a bez možnosti různé interpretace uplatnit jak uvnitř výzkumného kolektivu, tak mimo něj. Inklinujeme proto k označování skupiny účastníků našeho výzkumu spíše jako pracovního společenství než jako výzkumného týmu.

Literatura

- Boguszak, M. 1990. "Transition to Socialism and Intergenerational Class Mobility: the Model of Core Social Fluidity Applied to Czechoslovakia." In: *Class Structure in Europe in Transition*, ed. by Haller, M. New York: Sharpe.
- Boguszak, M., I. Gabal, P. Matějů. 1989. *Stratification or De-stratification of the Czechoslovak Society?* Praha: ÚFS ČSAV.
- Boguszak, M., I. Gabal, P. Matějů. 1990. "Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR." *Sociologický časopis* 26: 168-186.
- Boguszak, M., P. Matějů, I. Gabal. 1989. "Dvě paradigmaty vývoje sociální struktury v Československu." In: *Způsob života a osobnost ve změně společenských vztahů*. Praha: ÚFS ČSAV.
- Bourdieu, P. 1986. "The Forms of Capital." In: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. by Richardson, J. G. New York: Greenwood Press.
- Campbell, R. T. 1983. "Status Attainment Research: End of the Beginning or Beginning of the End?" *Sociology of Education* 56.
- "Československá společnost po dvaceti letech." 1990. *Sociologický časopis* 26: 129-145.
- Goldthorpe, J. N. et al. 1987. *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Gordon, L. A., A. K. Nazimova. 1988. *Rabotij klass v socialističeskom obščestve. Tendencii i perspektivy razvitiia v uslovijach perestrojki ekonomiki*. Moskva: Nauka.
- Kalinová, L., V. Průcha et al. 1969. *Vývoj sociální struktury Československa v uplynulém půlstoletí*. Praha: ÚSPV UK (rozmnoženo).
- Kaplan, K. 1989. *Československá reforma 1968*. Praha: Komise vlády ČSFR... (rozmnoženo).
- Lenski, G. 1988. "Rethinking Macrosociological Theory." *American Sociological Review* 53.
- Machonin, P. 1990. *Sociální situace před lednem 1968*. Praha: Komise vlády ČSFR... (rozmnoženo).
- Machonin, P. 1990a. "Úvodem k souboru sociologických analyticko-prognostických studií z přelomu let 1989/1990." *Sociologický časopis* 26: 241-248.
- Machonin, P. 1991. "Úloha sociologie při zkoumání transformace československé společnosti." *Sociologické aktuality*, č. 1.
- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epona.
- Machonin, P., J. Musil. 1990. "Úvaha na závěr." *Sociologický časopis* 26: 326-330.
- Machonin, P., M. Petrusek. 1991. "Ještě jednou ke koncepcím vývoje sociální struktury v Československu." *Sociologický časopis* 27: 90-96.
- Marx, K. 1963. "Úvod (ke kritice politické ekonomie)." In: Marx, K., Engels, B.: *Spisy I/3*. Praha: NPL.
- Matějů, P. 1990. *Stratification System and Economy in the Period of Transition. Economic aspects of "de-stratification" in former state socialist countries - the case of Czechoslovakia*. Praha: SoÚ ČSAV.
- Matějů, P., J. L. Peschar. 1987. *Educational Mobility in Czechoslovakia and the Netherlands*. Graz (rozmnoženo).
- Musil, J., J. Linhart. 1990. "Naše mravní krize a politický pluralismus." *Sociologický časopis* 26: 303-312.
- Parsons, T. 1951. *The Social System*. Glencoe, Illinois: Free Press.

- Petrusek, M. 1990. "Sociální stratifikace československé společnosti 1967 (Resumé knihy "Československá společnost")." *Sociologický časopis* 26: 146-167.
- Roško, R. et al. 1986. "Zbližovanie robotníkov a inteligencie." In: *Štúdie/Pramene*, č. 6. Bratislava: ÚFS SAV.
- Skilling, H. G. 1976. *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Sobel, M. E. 1981. *Life - style and Social Structure*. New York: Academia Press.
- Strmiska, Z. 1988. "La différenciation des cultures politiques et sociales dans le mouvement du Printemps de Prague." *Revue d'études comparatives est - ouest* 19, No 3.
- Szelényi, J., D. Treiman. 1991. "Vývoj sociální stratifikace a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989. Výzkumný projekt." *Sociologický časopis* 27: 276-298.
- Večerník, J. 1990. *Role of Education in the Differentiation of Earnings, Family Income and Consumption in Czechoslovakia*. Praha: SoÚ ČSAV.
- Wright, E. O. 1985. *Classes*. London: Verso.

Summary

In the same issue of the journal, there is information about a research project concerning the transformation of social structure in post-communist Czechoslovak society. One of the co-authors of the project explains his personal view about some presumptions on which the prepared research is to be based.

As far as the character and amount of accumulated knowledge about the research subject is concerned, it varies depending on the specific components of the social reality studied. The historical background of the actual social transformation is relatively well-described and interpreted in relation to the 1960s, while the '40s and '50s are nearly "terra incognita" and the '70s and '80s are described in detail but in an ideologically biased theoretical framework. Nevertheless, an attempt is made in the article to enumerate the main social changes that occurred in Czechoslovakia after the defeat of the Prague Spring in 1968. The author comes to the conclusion that a long-lasting, robust development trajectory of the last 50 years (despite its erratic course) led at the end of '80s to the creation of a "fully mature" social system characterized by a functional interaction of bureaucratic totalitarianism and a redistributive antimeritocratic order ("destratification").

The first prognostic judgments of Czechoslovak sociologists formulated at the beginning of 1990 are confronted now with the actual course of social development in the last year. It has become clear that the actual variants of development are far more numerous than could be anticipated. The socio-political scene will be rapidly differentiated. Besides relapses of Communist totalitarianism, some radical tendencies of right-wing totalitarianism appear as well. Even the forces that supported the "Velvet Revolution" in 1989 are splintered now and have put through programs and practical actions close to liberal conservatism, social and/or democratic liberalism, social democratism and democratic egalitarianism. Along other socio-political axes, various national, religious, professional, etc., movements emerge.

This is why the actual development does not follow direct lines of transition to a pluralist democracy and a market economy with clear application of meritocratic principles. The meritocratic principles progress only partially and with major difficulties. Social tensions are increasing, and social consensus is threatened. But most significant seems to be the outburst of national and regional conflicts. Even relatively strong tendencies that deny the macrostructuralization of society by putting the manifold individual and small-group interests first are observed.

Under these circumstances, it is not possible to apply only one or two theoretical concepts used in sociological research of relatively stabilized structures of Western societies (e.g.,

the concepts of neo-Marxist or neo-Weberian class theory or of socio-economic status attainment). Besides these, we have to apply our concept of totalitarian-antimeritocratic society, the concept of the socio-cultural differentiation of the society as a whole (not only of its economically active part). We have to take into account the national, regional and bio-social differentiations, etc., and even the concepts that emphasize the individual and microstructural level of social life. We cannot be sure that the findings about the social history, the actual state, and the possible future of society, will confirm the significance of one or a few of these concepts for the interpretation of the character of social transformation in this country. It is far more probable that the "ideal reproduction of the concrete reality" will be very complex and multifaceted.

According to this, the methodological approaches to the study of social transformation in Czechoslovakia also are to be very complex and many-sided. The combination of sociological surveys, historical and cross-national comparative analysis of their results, social historiography and qualitative instruments is particularly important from this point of view.